

A szurguti hanti fonémarendszer néhány kérdéséről

This paper discusses three issues pertaining to the Surgut Khanty phonological system on the basis of Honti's and Csepregi's descriptions. 1. In Surgut Khanty three labialised back vowels are found. Their phonemic status is a matter of debate in the literature. In the present paper it is argued that they are phonemes but in the variety described by Csepregi bilabial *w* has disappeared and survives only as an allophone of γ . 2. Both Honti and Csepregi assume a non-high palatal labial vowel, which is an allophone of $\check{a}$ rather than a phoneme according to Honti. However, the two authors have different opinions of the interdialectal distribution of this segment and thus some questions are left open. 3. The descriptions differ also in whether the palatovelar and the velar stops are two phonemes or allophones of the same phoneme in Surgut Khanty. The phonetic description of the vowels show that the two surveys reflect two different varieties – but in Csepregi's case the reasons for assuming that palatovelar ξ is a phoneme are completely different from the ones he adduces. ezümé

1. Bevezetés

Közleményemben a szurguti hanti fonémarendszer három kérdését fogom megvizsgálni.

1. A szurguti hantiban három labializált hátul képzett mássalhangzó figyelhető meg. Honti (1977) szerint ezek önálló fonémák, Csepregi (1998) viszont csak allofónoknak tartja őket. Én Honti igaza mellett fogok érvelni,¹ de Csepregi fonetikai megfigyelései alapján arra is felhívom a figyelmet, hogy a

¹ Csepregi Márta személyes közlése szerint ma már ő is jogosnak tartja a labializált velárisok önálló fonémaként való elemzését, mivel azonban az érvelésében található tévedésre eddig sem ő, és tudtommal más sem mutatott rá, fontosnak tartom az erre vonatkozó észrevételeim közzétételét. Ezúton is szeretném megköszönni Csepregi Mártának és Honti Lászlónak, hogy személyes konzultáció során is segítettek a munkámat. A munka során nyújtott hasznos tanácsaikért szeretnék köszönetet mondani Wenszky Nórának, Siptár Péternek, Novák Attilának és Bakró-Nagy Marianne-nak is.

bilabiális w^2 az általa leírt nyelvállapotban megszűnt, és a γ egyik allofónjaként él tovább.

2. Mind Honti, mind Csepregi számol egy olyan magánhangzó-fonémával (Honti 1977 $\check{s}$, Csepregi 1998 $\check{o}$), mely véleményem szerint Honti leírása alapján nem tekinthető fonémának, hanem meghatározott helyzetben (éppen a labializált velárisok meghatározott környezetében) az $\check{a}$ egy allofónja. Csepregi és Honti azonban eltérően ítéli meg ezek nyelvjárások közötti disztribúcióját, és ez néhány kérdést megoldatlanul hagy.

3. Csepregi (1998) a hátul képzett zárhangok között kettőt különböztet meg: a palatoveláris k -t és a veláris k -t – Honti azonban csak egy k -val számol. Én azt feltételezem, hogy a különbség abból fakad, hogy a két gyűjtés két különböző nyelvállapotot tükröz – Csepregi esetében azonban a k -t egészen más okból kell önálló fonémának tekinteni, mint amivel ő maga indokolja ezt a fajta minősítést.

Mivel hanganyagot egyik szerző sem publikált, csak a rendelkezésünkre álló leírások alapján kísérlelhetjük meg eldönteni, hogy a szerzőknek miben lehet igazuk, és miben tévedhetnek. Fonetikai megfigyeléseiket (melyek egyik esetben sem műszeres vizsgálatokra épülnek) tehát én sem vitatom, de ezekre építve a fonémarendszerek elemzését újra átgondolhatjuk.

2. Fonémák-e a labializált veláris mássalhangzók?

Honti (1977: 273) szerint három labializált veláris mássalhangzó is van a tromagani hantiban: k ., γ és η .. (A többi szurguti nyelvjárásban csak a γ -t tekintik fonémának.) Csepregi szerint ezek egyike sem fonéma: „A szurguti nyelvjárásterületen a Tra [tromagani] és az Ag [agani]³ tájszólásban fordul elő mindhárom hang, azon a helyen, ahol a megfelelő [vahi és vaszjugáni] szavakban a k , γ , η hangokat labiális magánhangzó előzi meg: V $\check{o}yi$ ~ Tra $\check{a}\gamma si$ ⁴ 'lány', V $\check{l}ök$ ~ Tra $\check{l}ek$., 'út', V $\check{j}ö\eta$ ~ Tra $\check{j}e\eta$., 'tíz'” (Csepregi 1998: 15). A leírásból világosnak tűnik, hogy a mássalhangzók labializációja a megelőző magánhangzó hatására következik be – ez azonban csak történetileg értelmezhető, a mai troma-

² Mind Honti, mind Csepregi adatai alapján arra következtethetünk, hogy tisztán labiális mássalhangzóról van szó, melynek képzésekor a velumnál nem jön létre rés, mint pl. az angolban.

³ Az Agan a Tromagan mellékfolyója, a két változat minimális eltéréseket mutat, vö. Csepregi 1998: 29.

⁴ Csepregi a γ -t más helyeken w -vel jelöli, a tőle idézett példákban én is ezt a jelölést fogom használni. A jelölésmód nem okoz nehézségeket, mivel eredeti w csak a szó elején, γ viszont csak szó belsejében fordul elő (vö. Csepregi 1998: 15).

ganiban e magánhangzók illabiálisak, a szinkrón leírásban nem hivatkozhatunk egykori labialitásukra.⁵ Azt Csepregi sem tagadja, hogy e mássalhangzók realizációja labiális, csupán mint allofónokat nem jelöli őket (a γ kivételével, amit w -vel jelöl, erről lásd lejjebb). Az alakok lejegyzett formájából azonban nem mondható meg, hogy melyik veláris mássalhangzó labializált.

Honti (1977: 272–273) szerint ezekben a szavakban a protohantiban (a mai vahihoz és vaszjugánihoz hasonlóan) $*\ddot{o}$ volt. A szurguti története folyamán a veláris mássalhangzók nyilván ennek hatására labializálódtak, és amikor a labializációt kiváltó magánhangzók delabializálódtak, a veláris mássalhangzók labialitása megmaradt: azaz egy jól ismert nyelvtörténeti folyamattal, a fonematizálódással van dolgunk.

Csepregi Terėskinra hivatkozik (1981: 10), aki szerint e labializált veláris mássalhangzók csupán a labializálatlanok allofónjai. Terėskin nem magyarázza meg, hogy ezeket miért nem tekinti önálló fonémáknak.⁶

Terėskinon kívül Csepregi hivatkozhatott volna Schieferre (1987) is, aki szintén nem tartja a labializált veláris mássalhangzókat fonémáknak. Schiefer a tremjuganira⁷ (a tromagani egy korábbi állapotára, vö. Csepregi 1998: 10–11) vonatkozó kutatási eredményeit így foglalja össze: 1. Vannak olyan alakok, melyekben a veláris magánhangzó hol labializáltan, hol labializálatlanul jelenik meg. Ebből arra következtet, hogy a labializáció opcionális (1987: 163). Ugyanakkor vannak olyan veláris mássalhangzók, amelyek sosem jelennek meg labializáltan. Nehéz lenne megmagyarázni, hogy egy fonéma bizonyos alakokban miért labializálódik opcionálisan, míg másokban nem, ha ezt a labializációt nem a környezet váltja ki. Ha viszont azt feltételezzük, hogy a labializált fonéma opcionálisan delabializálódhat, az illabiális viszont soha nem jelenhet meg labializáltan, akkor elfogadható magyarázatot kapunk. 2. Előfordul, hogy a labializált veláris mássalhangzó történetileg illabiális magánhangzót is követhet (1987: 169–170). Nem látom, hogy ez miért lenne érv a labializált velárisok fonematizációja ellen: ha egy allofón fonematizálódik, előfordulhat bármilyen pozícióban. Éppen az allofónokra jellemző, hogy környezetük korlátozott (igaz,

⁵ Kivéve, ha úgy érvelünk, hogy ezek a magánhangzók mögöttesen labiálisak, de a felszínen a labialitásuk csak az őket követő mássalhangzókra látszik. Csepregi nem él ezzel a megoldással, és én sem találok célravezetőnek.

⁶ Legfeljebb sejthető, hogy Terėskin a keleti hantira egységként tekint, és mivel a vahi–vaszjugáni magánhangzók alapján megjósolható, hogy mikor lesz a szurgutiban labializálatlan, ill. labializált veláris mássalhangzó, ezt allofónként kezeli. A szurguti és a vahi–vaszjugáni nyelvjárások között azonban lényeges különbségek vannak, és a két változat beszélői közötti kapcsolat sem olyan erős, hogy ne teljesen önálló nyelv(változat)ként írjuk le őket.

⁷ Schiefer sajnos nem közli, hogy milyen anyagon végezte vizsgálatait, de példái minden valószínűség szerint a Karjalainen – Toivonen szótárból (1948) származnak. (Köszönöm Sipos Máriának a forrás azonosításához nyújtott segítségét.)

nem történeti szempontból). Meglátásom szerint tehát Schiefer megfigyelései pontosan azt igazolják, hogy a labiálizált velárisok igenis fonémák.

Csepregi a γ felszíni alakjairól a következőket írja: „A hang a P[imi]-ben és a J[u]g[áni]-ban [...] a leggyakrabban bilabiális w -nek hangzik, s a Tr[om]a[gan]-iban sem lehet minden esetben egyszerre hallani a veláris és a labiális zárképződést.⁸ Magas [értsd: palatális] magánhangzók között és folyékony mássalhangzók előtt⁹ a Tromaganon is w -t ejtenek [...]. A hátsó zárképződés a legvilágosabban mély [é.: veláris] magánhangzók környezetében hallható [...]”. Mindehhez a következőket is hozzáteszi: „A szóeleji w - mély, labiális magánhangzó előtt veláris színezetet kap [...]” (Csepregi 1998: 15).

Az adatok helyes értékeléséhez elengedhetetlen információ, hogy az eredeti w a szurgutiban csak szókezdő helyzetben, az eredeti γ (és így a belőle fejlődött γ is) csak szó belsejében fordulhat elő. Bár ez a két hang komplementáris disztribúcióban van egymással, nem tekintjük őket egy fonéma allofónjainak, mivel a képzés helyében jelentkező különbség aligha lenne magyarázható előfordulási pozícióikkal.¹⁰ A w és γ esetében azonban más a helyzet: ezekben közös a labiális rés mozzanata (mely a w esetében elsődleges, a γ esetében másodlagos). Úgy is mondhatnánk, hogy a kettő között lényegi különbség az, hogy a velumnál létrejön-e szűkület, vagy sem. Csepregi leírása szerint ezt lényegében a magánhangzó-környezet befolyásolja: veláris magánhangzók környezetében létrejön, palatális magánhangzók környezetében nem.

nyelvjárás	szó elején * w		szó belsejében * γ	
	veláris labiálisok előtt	máshol	veláris környezetben	máshol
tromagani	γ	w	γ	w
pimi, jugáni	γ	w	w	w

A veláris magánhangzók között két illabiális van: az i és az $\check{a}$, nem első szótagban pedig ezek egyike sem fordul elő. A két hangkörnyezetet tehát nyugodtan tekinthetjük azonosnak. Mindebből arra kell következtetnünk, hogy a felszínen megjelenő w és γ minden esetben (és minden nyelvjárásban) ugyanan-

⁸ Valójában nyilván résről és nem zárról van szó.

⁹ Csepregi Márta személyes közlése szerint itt az r -re gondolt, de ma már inkább úgy ítéli meg, hogy a realizációt egyedül a magánhangzó-környezet befolyásolja.

¹⁰ Szó elején nem fordul elő az η sem.

nak a fonémának az allofónjai.¹¹ A kérdés csupán az, hogy ezt a fonémát mögöttesen /w/-nek vagy /ɣ/-nek tekintsük-e. Bár a pimiben és a jugániban a *w* realizáció túlsúlya azt sugallná, hogy mögöttesen is /w/-t feltételezzünk, egy másik alternáció alapján ezt el kell vetnünk.

A morfofonológiai alternációk azt sugallják, hogy a fonéma mögöttesen veláris (azaz a /ɣ/): a *-əŋ* képző előtt hosszú veláris zárhangként realizálódik: *kāw* : *kākəŋ* 'kő : köves' (vö. *wəɣ* : *wākəŋ* 'pénz : pénzes' – Csepregi 1998: 16). Valószínűleg ugyanez a helyzet a *wōw* : *wōkkəŋ* 'erő : erős' esetében is, habár ez mind a szójegyzékben (1998: 50), mind a szövegben (1998: 174) *wōkkəŋ* alakban, azaz rövid zárhanggal jelenik meg Csepreginél – és Hontinál is: *wōɣ*, *wōɣ* : *wōkəŋ* (Honti 1978c: 343); ugyanakkor Csepregi cirill forrásában két *k* van: *вōккеŋ* (1998: 179).

Honti szerint intervokális helyzetben előfordulhat a $\gamma \sim k$, $\gamma_0 \sim k_0$ ingadozás. Arról is számol, hogy a $\gamma_0 \sim w$ szóvégi helyzetben is hasonló az öt követő szókezdő *k*-hoz: pl. pimi *mōw* ~ *mōɣ* 'mi?' : *mōk* *kōwitye* 'milyen hosszú?'. (Szerinte az ilyen asszimilációk a tromaganiban mindig végbemennek, míg a pimiben fakultatívak – Honti 1977: 273). Ebből következik, hogy jobb megoldás azt mondani, hogy a /ɣ/ realizálódik [w]-ként (szó belsejében a tromaganiban bizonyos környezetekben, a pimiben és a jugániban mindig), mint a fordítottját.

3. Fonéma-e az *ǰ/ǰ*?

Mind Honti, mind Csepregi azt állítja, hogy a tromagani hantiban van egy magánhangzó-fonéma (egy, a másiknál nyíltabb palatális – Csepregi elemzése szerint centrális – labiális), mely Honti szerint alsó nyelvállású (*ǰ*), Csepregi szerint középső (*ǰ*). Honti szerint ez a fonéma csak a tromagani nyelvjárásban fordul elő, a pimiben és jugániban nem (vö. Honti 1984: 20). Úgy tűnik azonban, hogy ez a fonéma nagyon ritka, a szójegyzékek szerint (Honti 1978c, Csepregi 1998: 145–175) a következő szavakban fordul elő (az ugyanezen tövekből képzett szavakat elhagytam, ill. összevontam; a megadott magyar megfelelőket szintén összevontam):

kǰčyi / *kǰčəɣ* 'kard, szablya, kés' (Honti: *kǰčəɣ* is, pimi *kǰčyi*);

kǰʌ / *kǰʌ* 'nyelv, szó, beszéd' (Honti: pimi *kǰʌ*);

kǰpəʌ 'rén- vagy jávorszarvas lába bőre' (Hontinál nem szerepel);

¹¹ Kötelességemnek érzem megjegyezni, hogy Csepregi Márta, bár chrestomathiájában úgy nyilatkozik, hogy „a nyelvérzék a *w*-t és a *ɣ*-t fogja fel azonos fonémának”, elemzésemet nem fogadja el, és úgy véli, ha a *ɣ* nem fonéma, akkor csak a *ɣ* allofónjának tekinthető.

- kǒrəy-ta* / *kōrəy-ta* 'elesik, leesik, kihullik' (Honti: pimi *kārəytaye*);
kǒs-ta 'eltörik' (Csepreginél nem szerepel);
kǒsip-ta '(ki)húz, (le)ránt, (el)szakít' (Hontinál nem szerepel);
kǒt / *kōt* 'kéz; mellső láb' (Honti: pimi *kāt*);
wǒŋ / *wōŋ* 'vő, sógor' (Honti: pimi *wāj*);
wǒy, *wōy* / *wōw* 'erő, nagyon' (Honti: pimi *wāw*).

Mint a példák mutatják, az *ǒ/ō* előfordulása két pozícióra korlátozódik: a *k* utánira és a *w* utánira. Vegyük figyelembe, hogy a *k*-nak van egy labializált párja, a *k_o*, a *w* pedig maga is labiális (ill. a labializált *y* allofónja). Honti (1977: 273) szerint a *k_o* nem fordul elő szó elején. Ezzel szemben én azt feltételezem, hogy a /*k_o*/ igenis előfordul szókezdeten, azonban labialitását átadja az őt követő magánhangzónak: /*k_oǎ*-/ → [*kǒ*-] (avagy Csepregi átírásában [*kō*-]). (Azt, hogy mögöttesen az /*ǎ*/ fonémával van dolgunk, több érv is alátámasztja: a rendszerben ez a hozzá legközelebb álló illabiális magánhangzó, a szomszédos alnyelvjárásokban ez jelenik meg a felszínen is a tromagani *ǒ/ō* helyett, és más pozíciókban a tromaganiban is ez a felszínen a protohanti *ō folytatója.)

Mivel vannak (a felszínen) *wǎ*- kezdetű szavak, ugyanezt a szabályt nem alkalmazhatjuk az utolsó két szóban. Azt azonban észre kell vennünk, hogy ezekben a szavakban nemcsak a magánhangzó előtt, de a magánhangzó után is olyan mássalhangzó áll, amely labializált (legalábbis lehet mögöttesen labializált). Ezekben az esetekben a következő szabály működését feltételezhetjük: /*yǎŋ*-/ → [*wǒŋ*-], /*yǎy*-/ → [*wōy*-] ~ [*wōy*-] ~ [*wōy*-] (esetleg /*yǎk_o*-/ → [*wǒk_o*-]). Azaz ha az *ǎ* két labializált veláris között áll, maga is labializálódik. Ezt az elemzést a nyelvtörténet is támogatja: amikor az *ō*-ből *ǎ* lett, labialitását átadta a környező mássalhangzóknak ott, ahol ez lehetséges volt. Ugyanakkor néhány artikulációs és akusztikai körülmény következtében bizonyos környezetekben megmaradhatott az eredetihez közel álló felszíni forma: a *k_o* labialitása akkor hallható a legjobban, amikor áterjed a következő magánhangzóra (ilyenkör a labializáltságot az eredeti helyén, a mássalhangzón esetleg nem is halljuk, esetleg az artikuláció időben eltolódik, késik), két labializált mássalhangzó között álló magánhangzó pedig természetes módon válik labiálissá (ill. marad meg annak).

Ez a magyarázat nyilván jóval bonyolultabb, mintha az *ǒ/ō*-t önálló fonémának tekintenénk. Ha egy bizonyos realizáció a hangkörnyezetből megjósolható, akkor csak allofónról beszélhetünk, ha pedig nem, akkor fonémáról kell beszélnünk. A problémát az jelenti, hogy az *ǒ/ō* előtt nem hallatszik a *k* labializációja, mögöttes labializációjára pedig csakis az /*ǎ*/ labializálódásából következtethetünk. (Hasonló a helyzet a másik környezettel is.) Ugyanakkor az álta-

lam bemutatott elemzés jól magyarázza, hogy miért fordul elő az $\check{\jmath}/\check{\j�}$ ilyen kevés környezetben és egyedül a tromagani nyelvjárásban, ahol a k , γ és η is megtalálható. Ha az $\check{\jmath}/\check{\j�}$ -t fonémaként tartjuk számon, e kérdésekre nem tudunk válaszolni: még a történeti elemzés sem tudja megindokolni, hogy a protohanti $*\check{\jmath}$ labialitása miért éppen ezekben (a felszínen még csak nem is labiális!) környezetekben maradt meg.

A helyzetet bonyolítja, hogy Csepregi szerint a fenti szavakban $\check{\jmath}$ van a pimi és a jugáni nyelvjárásokban is (szerinte, bár ezek realizációja valamivel zártabb, mint a tromaganiban, az $\check{\jmath}$ -től jól megkülönböztethetők, és egyértelműen labiálisak), ahol Honti szerint nincs k , és η . Ha pedig nincsenek labializált veláris mássalhangzók, akkor a magánhangzó labializáltságát sem magyarázhatjuk a jelenlétükkel. A pimiben és a jugániban tehát az $\check{\jmath}/\check{\j�}$ fonémának tekintendő. Mindez azonban nem ok arra, hogy a tromaganira vonatkozó elemzésünket elveszük, hiszen csupán egy külső megerősítő adat elvesztéséről van szó.

Függetlenül attól, hogy az $\check{\jmath}/\check{\j�}$ -t fonémának tekintjük-e a tromaganiban vagy sem, megfontolandó, miképpen magyarázhatjuk az $\check{\jmath}/\check{\j�}$ meglétét a pimiben és a jugániban, ha ezekben a nyelvjárásokban korábban mind a veláris mássalhangzók, mind a magánhangzó illabiális volt, mi magyarázza a labializáció megjelenését éppen abban a pozícióban, ahol a proto-hantiban $*\check{\jmath}$ volt? Ha Csepregi nem téved, akkor feltehetően Honti téved abban, hogy ezekből a nyelvjárásokból hiányzik a k , és a η . Elvben természetesen nem zárhatjuk ki, hogy ezekben a nyelvjárásokban a tromagani hatására jelent meg újra az $\check{\jmath}/\check{\j�}$, de nincsenek olyan szociolingvisztikai adataink, amelyek a tromagani ilyen mértékű hatását igazolnák. Éppen ezért ezt a kérdést jelenleg megoldhatatlannak látom.

4. Fonéma-e a $\check{k}$?

Széles körben elfogadott vélemény, hogy a proto-ugor $*k$ -nak két allofónja volt: az egyik a palatális, a másik a veláris magánhangzók előtt jelent meg (Honti 1999: 123): a palatális magánhangzók előtt a palatoveláris k , a veláris magánhangzók előtt a veláris $\check{k}$. A velárisok előtt megjelenő variáns az északi és a déli nyelvjárásokban spirantizálódott (χ -vá vált), és amikor a magánhangzórendszer változásai folyamán egyes veláris magánhangzók palatálisak, míg egyes palatálisakból velárisak fejlődtek, fonematizálódott. A keleti nyelvjárásokban a magánhangzók eredeti palatálitása vagy velaritása nem változott, így a variánsok megmaradtak allofónoknak. (Habár Honti az obi-ugor mássalhangzók történetéről szóló munkájában nem hivatkozik a magánhangzórendszer változásaira (1999: 73), világos, hogy a magánhangzó-környezet ilyen változása híján nem

beszélhetnénk fonematizációról. Steinitz (1950: 96–97) táblázatban mutatja be, hogy a protohanti palatális labiálisok velarizálódtak és az egyedüli veláris illabiális, az *i* *i*-vé vált az északi és a déli nyelvjárásokban, míg a palatálisok és velárisok nem keveredtek össze a keleti nyelvjárásokban.)

Honti (1977) nem is említi, hogy a szurgutiban a *k*-nak két jól megkülönböztethető allofónja lenne. Ezzel szemben Csepregi azt állítja, hogy a *k* és a *ḳ* (melyek eredetileg allofónok voltak) két különböző fonémává fejlődött. Érvei a következők (1998: 15): 1. „ejtésben azonban világosan elkülönülnek egymástól, különösen a szó belsejében [...]. Szó elején pedig a veláris *ḳ* folyamatos beszédben gyakran spirantizálódik [...]” – az artikulációs és az akusztikai különbségek mértéke azonban nem lehet döntő abban a kérdésben, hogy allofónokról vagy külön fonémákról van-e szó. 2. „A *k* hangot tartalmazó, eredetileg mély hangrendű orosz jövevényszavak az osztyákba magas hangrendűként kerültek be, mivel az orosz *k*-t a nyelvérzék magasnak tartja, s a magánhangzó-környezetet ehhez igazítja: *keška* < orosz *кошка*. Hasonló módon érvel H. Katz is a vahi *ḳ* (az ő jelölésében *q*) kapcsán (1975: 85–86)”. Ez az érvelés azért furcsa, mert a fonémák a nyelv viszonylag független elemei, melyeket keves kombinációs korlátozás érint (a kivételt elsősorban a szótagszerkezettel összefüggő korlátozások jelentik), és éppen az allofónok azok, amelyek csak bizonyos környezetben jelenhetnek meg. Ha a hanti beszélő úgy ítéli meg, hogy a *k* + veláris magánhangzó kombináció rosszul formált, és ezért egy *k* + palatális magánhangzó (vagy *ḳ* + veláris magánhangzó) kapcsolatra cseréli, az pontosan azt jelenti, hogy a mássalhangzó és a magánhangzó képzési helye egymástól nem független, hanem allofónikus szabályok által meghatározott.

Katz érvelése különbözik Csepregiétől: először olyan orosz jövevényszavakat mutat be, amelyekben a veláris magánhangzók nem változtak meg a *k* mellett (ami jó érv lehet amellet, hogy a *k* és a *ḳ* szembenállnak ebben a környezetben, tehát önálló fonémák), majd azt a következtetést vonja le, hogy ahol mégis van változás, ott a magánhangzó könnyebben változik, mint a mássalhangzó. Számára ez azt mutatja, hogy a zárhang képzési helye fontosabb, mint a magánhangzóé. Azonban ugyanezeket a tényeket másképpen is interpretálhatjuk. Mivel a hanti beszélők kétnyelvűek, képesek a kódváltásra, amely természetesen a fonotaktika váltását is jelenti. Tehát amikor orosz szavakat használnak, átválthatnak az orosz fonotaktikára, ezért nem kell megváltoztatniuk az orosz szavakat. Ez azt jelenti, hogy a *k*-t és a *ḳ*-t nem kell külön fonémának tartanunk. Természetesen felmerül a kérdés, hogy ahol a változás mégis bekövetkezik, ott miért nem a *k* velarizálódik a veláris magánhangzók előtt, hanem a magánhangzó lesz palatális. Ez azzal magyarázható, hogy a *k* és a *ḳ* akusztikai különbségének fontos szerepe van a magánhangzó képzési helyének percepciójában: azaz annak eldöntése, hogy a befogadó éppen egy palatális vagy veláris magán-

hangzót hall-e, nagyban függ a megelőző /k/ minőségétől. A zárhang képzési helye tehát a percepcióban és éppen allofónként fontos: a fonémarendszerben nemhogy nem fontos, de nincs is jelen.

Egyelőre tehát nem találtunk olyan érvet, amely azt igazolná, hogy a *k* és a *k̥* nem pusztán allofónok. Úgy tűnik, hogy a szurguti hantiban a /k/ két allofónja a szóban bármely helyzetben megjelenik, nem csak az első szótagban – Honti (1977: 271–272) szerint a nem első szótagban csak palatális magánhangzó-fonémák fordulnak elő,¹² de az első szótagi magánhangzó palataltitása/velaritása végigterjed az egész szón, azaz a palatális magánhangzó-fonémák veláris allofónjai jelennek meg, ha az első szótagban veláris magánhangzó-fonéma áll.¹³ Csepregi szójegyzékéből is (1998: 145–175; Honti szójegyzékét nem használhatjuk, mert Honti nem jelöli az allofónokat) arra következtetnek, hogy a (bármilyen pozícióban álló!) *k* realizációja nem attól függ, hogy milyen magánhangzó követi, hanem attól, hogy az első szótagban milyen magánhangzó áll (ha a *k* éppen szókezdő pozícióban van, az első szótagi magánhangzó tényleg követi, de nem látszik, hogy ennek a pozíciónak kitüntetett szerepe lenne). A szójegyzék alapján úgy tűnik, mindegy, hogy a szóban a *k/k̥* milyen pozícióban áll, realizációja mindenképp az első szótag magánhangzójától függ.

A szójegyzékben ugyan találunk jó pár kivételt is (ezek listáját tanulmányozva Bakró-Nagy Marianne hívta fel rá a figyelmemet, hogy az esetek nagy részében a várható *ŋk̥* helyett jelenik meg *ŋk*), de Csepregi Márta személyes közlése szerint az ilyen esetekben mindig sajtóhibáról van szó: az eredeti hanti szavakban az első szótagi magánhangzó alapján mindig megjósolható, hogy palatoveláris *k* vagy veláris *k̥* fordul-e elő benne.

De ha a szabálytalan esetek csupán sajtóhibák következményei, akkor is van még egy lehetőségünk a két hátul képzett zárhang külön fonéma mivoltának bizonyítására: mondhatjuk azt is, hogy a *k* és a *k̥* viszonylag szabályos eloszlása mindössze történeti reliktum, szinkrón szempontból nem fontos. Ezt azonban nem a jövevényszavak, hanem az eredeti hanti szavak látszanak alátámasztani.

Csepregi állítása szerint (1998: 13) az *ə* általában egy „szuperrövid” *i*-ként realizálódik¹⁴ (kivéve, amikor az *ə* palatális mássalhangzó után vagy labiális mássalhangzó előtt áll: az előbbi esetben nagyon rövid *i*-ként, utóbbi esetben

¹² Néhány kivétellel, amikor *o* vagy *u* is megjelenhet. Csepregi fonológiai elemzése alapján hasonló következtetésre juthatunk, habár az alábbiakban az általa leírt fonetikai tények alapján árnyalni fogjuk ezt a képet.

¹³ Mivel nincs semleges helyzet – vagy ha van, egyelőre nem tudjuk, melyik az –, nem világos, hogy a palataltitás vagy a velaritás terjed-e. A következőkben az egyszerűség kedvéért a velaritás terjedéséről beszélek.

¹⁴ Honti szerint viszont palatálisként, az *i*-hez hasonlóan (1977: 272).

nagyon rövid *u*-ként ejtődik¹⁵). Csepregi példái között a következő szavak szerepelnek: *məy* 'föld', *wəɾ* 'vér', *kənc*- 'keres'. Vegyük észre, hogy az utóbbi példában a palatoveláris *k* után velárisan realizálódó *ə* áll! Ez azt jelenti, hogy a *k* egy veláris magánhangzó előtt áll,¹⁶ azaz nem lehet igaz, hogy a veláris első szótagi magánhangzó mellett csak *ɣ* állhat. Feltételezhetjük, hogy Csepregi azért elemezte az *ə*-t palatálisnak ([back]-nek) – függetlenül veláris realizációjától –, mert olyan szavakban áll az első szótagban, melyekben *k*, és nem *ɣ* fordul elő. De ha a *k* és a *ɣ* önálló fonémák, ez a szempont nem játszhat szerepet, és az *ə*-t tipikus realizációja alapján veláris magánhangzónak kell elemeznünk. (Ha viszont az *ə*-t palatálisnak elemezzük, aligha találunk arra magyarázatot, hogy miért realizálódik velárisként semleges helyzetben.)

Mindez további hatással van a magánhangzórendszer elemzésére is. Csepregi állítása szerint az *ũ* és az *a* [ã] palatalitása (ill. a Csepregi által fonémának tartott *õ*-é) leginkább akkor észlelhető, amikor *k* is van a környezetükben.¹⁷ Más esetekben legfeljebb rövidebb időtartamuk különbözteti meg őket az *u*-tól, illetve az *ã*-tól (továbbá az *o*-tól – Csepregi 1998: 13).¹⁸

Úgy tűnik, az *ũ*-t és az *a*-t csak azért kell palatálisnak elemeznünk, mert *k*, és nem *ɣ* környezetében bukkannak fel. Azonban ha a *k* és a *ɣ* önálló fonémák, erre nincs szükség többé: veláris magánhangzóknak is elemezhetjük őket. Azt a tényt, hogy a *k* környezetében mégis előrébb, centrálisként realizálódnak, asszimilációval is magyarázhatjuk.¹⁹

¹⁵ A leírás alapján nem dönthető el, hogy miképp is hangzik egy palatális és egy labiális mássalhangzó között, pl. a *jəm* 'jó' szóban. Csepregi Márta személyes közlése szerint a palatalizáció csak első szótagban, a labializáció viszont csak nem első szótagban megy végbe a megnevezett környezetekben, azaz a 'jó' ejtése [jĩm].

¹⁶ Csepregi ezt a magánhangzót centrálisnak nevezi, ám az általa használt [front] jegynek a rendszerében nincs megkülönböztető szerepe. Ebből következik, hogy az általa a centrálisok közé sorolt labiális magánhangzókat palatálisnak, az illabiálisakat velárisnak kell elemeznünk. Az *i*-t Csepregi egyébként is a velárisok közé sorolja.

¹⁷ Azt sajnos nem határozza meg, hogy mit is ért pontosan környezeten.

¹⁸ Csepregi Márta felvételeibe belehallgatva számomra úgy tűnt, hogy legalábbis az *ũ* minőségileg is jelentősen eltér az *u*-tól. Én azonban csak jól artikulált szólistát hallgattam, így elképzelhetőnek tartom, hogy gyors beszédben a két hang minőségbeli különbsége tényleg nehezen érzékelhető.

¹⁹ Mivel arról nem esik szó, hogy az *ũ* és az *a* palatálisként realizálódnának *j*, *t*, *ʎ* és *ń* környezetében, le kell szögeznünk, hogy a *k* palatalitása más jellegű, mint azoké. Ez világosan kitűnik abból, hogy míg a *k*-t Csepregi palatovelárisnak elemzi, a *j*-t palatálisnak, a *t*-t, a *ʎ*-t és a *ń*-t alveopalatálisnak (habár nem világos, hogy az utóbbi két helyet fonológiailag miért kell megkülönböztetni). Ugyanakkor az sem világos, hogy miért pont ez a két(-három) fonéma palatalizálódik ebben a helyzetben, és az *ə* miért nem.

A szurguti hantiban tehát feltehetően ugyanaz történt, mint az északi és a déli hanti nyelvjárásokban: a magánhangzórendszerben bekövetkezett palatális–veláris átcsapás következtében a protohanti *k két allofónja fonematizálódott.

5. Összefoglalás

Összefoglalásképpen tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a szurguti hantiban vannak labializált veláris mássalhangzófonémák, viszont a magánhangzórendszerben a tromaganiban nem fonéma, hanem az *ǎ* egyik allofónja a Honti által *ǎ*-nek, Csepregi által *ǎ*-nek jelölt magánhangzó. (A pimire és a jugánira vonatkozóan az adatok közötti ellentmondást nem sikerült feloldani.) A *k* tekintetében azonban különbözik a Honti és a Csepregi által leírt nyelvállapot, és a Honti által vizsgált változatban valóban csak allofónokról lehet szó, a Csepregi által leírt változatban viszont önálló fonéma. A különbséghez a kulcsot az adja, hogy a Honti által leírt változatban az *ə* realizációja semleges környezetben palatális, a Csepregi által leírt változatban viszont veláris.

Észre kell azonban vennünk, hogy amennyiben a magánhangzók velárisként, ill. palatálisként való elemzését átértékeljük, a *w* és a *ɣ* megoszlására vonatkozó magyarázatunk érvényét veszti.

Gondolatmenetem érvényessége természetesen nagyban függ a gyűjtők fonetikai megfigyeléseinek helyességétől. Ilyenkor mást nem tehetünk, mint vakon bízunk a terepmunkás megfigyeléseiben. Éppen ezért lenne fontos jó minőségű hangfelvételeket publikálni, de még inkább műszeres mérésekkel igazolni a megfigyeléseket. Fonológiai elemzéseink csak ebben az esetben épülhetnek szilárd talajra.

Irodalom

- Csepregi Márta (1993), Az összeférhetetlen egér. Tromagani osztják népmese. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne – Szíj Enikő (szerk.), Hajdú Péter 70 éves. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 59–64.
- Csepregi, Márta (1995), Die Schriftlichkeit im Ostjakischen – Probleme in der Textherausgabe in der Surguter Mundart des Ostjakischen. In: Zaicz, Gábor (Hrsg.), Zur Frage der uralischen Schriftsprachen. *Linguistica Series A/ 17*: 135–139. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Csepregi Márta (1998), Szurguti osztják chrestomathia. SUA 6. JATE Finnugor Tan-szék, Szeged.
- Honti, László (1977), Beobachtungen über die Laut- und Formenlehre gegenwärtiger Surguter Mundarten des Ostjakischen. *ALH 27*: 271–286.
- Honti László (1978a), Tromagani osztják szövegek. *NyK 80*: 127–139.

- Honti László (1978b), Északi osztják szövegek szójegyzékkel. NyK 80: 140–154.
- Honti László (1978c), Szurguti osztják szójegyzék. NyK 80: 327–345.
- Honti László (1984), Chrestomathia Ostiacica. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Honti László (1999), Az obi-ugor konzonantizmus története. SUA 9. Szeged, JATE Finnugor Tanszék.
- Honti László – Rusvai Julianna (1977), Pimi osztják szövegek. NyK 79: 223–232.
- Karjalainen, Kustaa Fredrik – Toivonen, Yrjö Henrik (1948), Ostjakisches Wörterbuch. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- Katz, Hartmut (1975), Generative Phonologie und Phonologische Sprachbünde des Ostjakischen und Samojedischen. Wilhelm Fink Verlag, München.
- Schiefer, Lieselotte (1987), Zur Frage der Entstehung und des Phonematischen Status der Labio-velare in Tremjugan-Ostjakischen. In: Studien zur Phonologie und Morphologie der Uralischen Sprachen. Akten der dritten Tagung für uralische Phonologie, Eisenstadt, 28. Juni – 1. Juli 1984. Hrsg. von Károly Rédei. Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Wien.
- Steinitz, Wolfgang (1950), Geschichte des Ostjakischen Vokalismus. Akademie-Verlag, Berlin.
- Terëškin, N. I. [Терёшкин, Н. И.] (1981), Словарь восточно-хантыйских диалектов. Наука, Ленинград.